

Megosztott városkép?

Etnikai szegregáció Bosznia-Hercegovinában – a mostari eset

Bevezetés

A Balkán kitűnő terepe az etnikai különbségek tudományos vizsgálatának, akár egy jól körülhatárolható terület népessége, akár egy konkrét csoport kerül a kutató vizsgálatának a fókuszába. A térségben a modern nacionalizmusok kialakulásának 19. századi formálódása előtt is több, a Balkánon kívüli súlyponttal rendelkező nagyhatalom határozta meg a politikai mellett a kulturális és nyelvi viszonyokat is. A 20. században Jugoszlávia próbálta meg integrálni a különféle gazdasági és kulturális orientációval rendelkező csoportokat, amelyek egzisztenciális szintje is eltérő volt – és az ekkor zajló modernizációs törekvések ellenére az is maradt. Így a történelemből örökölt vonásokkal jellemezhető etnicitás is jelen volt az egyéb társadalmi törésvonalak mellett. Részben ennek is köszönhető, hogy bár a partizánvezér, majd Jugoszlávia elnöke, Josip Broz Tito nevével fémjelzett Jugoszlávia felbomlását kísérő háború (Szlovéniát leszámítva) lassította a politikai rendszerváltást követő piacgazdasági átmenetet és a társadalmi átalakulást, ugyanakkor gyökeres változásokat is hozott.

Ez figyelhető meg az 1992–1995 között polgárháború sújtotta Bosznia-Hercegovina esetében is. Ennek egyik jellegzetessége, hogy Bosznia-Hercegovina csupán a nagyhatalmak külpolitikai doktrínájának köszönhetően tekinthető egységesnek, mivel jelenleg két entitásból (a Szerb Köztársaságból [Republika Srpska] és a Bosznia-hercegovinai Föderációból) és egy, mindkét fél által irányított területegységből (a stratégiai fontosságú Brčko-i Körzetből [kondomíniumból]) áll. A két országrész közötti gazdasági, politikai kapcsolatok csak az utóbbi időben élénkültek meg, viszont több politikai szereplő időről időre továbbra is vitatja az állam egységét.

¹ Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz- és Földtudományi Intézet Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; agria@gmx.net.

Az ország vallási és etnikai, ma pedig már politikai téren is manifesztálódó különbségeinek, illetve konfliktusainak hátterét, valamint azt, hogy milyen gazdasági, demográfiai, migrációs következményei voltak az etnikai csoportok helyzetében a polgárháborúnak, már többé-kevésbé tudományosan is föltárták. Ugyanakkor érdekes lehet jelenleg, hogy mikroszinten mennyire figyelhetők meg az együttélést nehezítő, esetenként akadályozó különbségek. Megjelennek-e a harci cselekmények a szimbólumok, a térhasználat és egyéb mindennapi viselkedések szintjén is, csaknem egy emberöltőnyi távlatból – akár csak a felületes szemlélő számára is?

Célok, módszerek, fogalmak

Jelen tanulmány a kérdéskör földrajzi megközelítéseire koncentrál. A vizsgálat dimenziói közül a tágabb összefüggéseket a *makroszint*, a köztes-európai térség csoporttudatának kialakulására ható tényezők, azaz a történelmi keretek adják. A *mezoszintet* Bosznia-Hercegovina lakosságának etnikai térszerkezete és annak változása jelenti az 1990-es évek háborújának következtében. Így jutunk el a kérdéskör *mikroszintű* vizsgálatának színteréhez, a városi térhez.

Mint látható, a három vizsgálódási szint módszertana is eltérő. Míg a makroszint az elméleti háttér kérdéskörét, a különböző nemzetdefiníciók különbségeit érinti, mezoszinten az etnikai földrajzi elemzés hagyományos eszköztárával a népesség egy jellemzőjének (etnikai önmeghatározás) kartográfiai módszerrel való ismertetése és elemzése történik.² A városi terek földrajzi szemléletű bemutatása a terek funkcionális használatára és annak változására koncentrál,³ továbbá cél még a városi terek szimbolikájának, illetve annak használatának,

² Peter Jordan: *Ethnische Struktur Südosteuropas um 1992*. Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 2015; Jörn Happel – Christophe von Werd: *Osteuropa kartiert – Mapping Eastern Europe*. Wien, LIT, 2010; Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, 2015.

³ Georg Simmel: *Soziologie des Raumes*. In Georg Simmel: *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, [1903] 1992; Luděk Šýkora: *Post-Socialist Cities*. In Rob Kitchin – Nigel Thrift (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. VIII. kötet. Oxford, Elsevier, 2009. 387–395; Márton Berki: *Return to the Road of Capitalism: Recapitulating the Post-Socialist Urban Transition*. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63. (2014), 3. 319–334; Spiro Kostof: *The City Assembled: Elements of Urban Form Through History*. Boston, Little Brown, 1992.

valamint különbségeinek meghatározása a különböző etnikumok tekintetében. Ez utóbbi – az etnikumok földrajzi szemléletű kutatásainak első lépéseként – a városkutatásban már elfogadott „*walking as method*”⁴ és a résztvevő megfigyelés módszereivel történt.

Az írás elméleti keretei között alapvetően meg kell említeni a modern nemzet-felfogás közép- és kelet-európai eltérését a nyugat-európai nemzetdefiniációtól.⁵ A német és az orosz érdekszféra közötti, az első világháború végétől főleg kis területű államok által meghatározott „köztes” területként definiálható térségben a lakosság öndefinícióját leginkább a *kultúrnemzeti* fogalom adja vissza.⁶ Ezt az itt élők a nyugat-európai *államnemzeti* meghatározással szemben elsősorban a közösen megélt kulturális közösségtudat alapján határozzák meg. A kultúr-nemzeti érzés kialakulása lényegében az a folyamat, amikor a középkori állami keretek által is formált közös nyelvi és kulturális (vallási) jegyeken alapuló közösségtudat legtöbbször egy protonemzeti stáción keresztül a modern nemzet „elképzelt közösségévé”⁷ formálódik. A téma szempontjából a folyamat jellegzetesen zajlott a délszláv nyelvű muszlimok körében, míg magukat bosnyáknak definiálva kialakult szekuláris csoporttudatuk, ami a modern nemzettudatuk létrejöttét is jelentette (miközben ez a köztes-európai⁸ etnikai csoportok többségének esetében már korábban megtörtént). A következőkben felvázolom a hercegovinai Mostar multiethnikus jellegének történeti kereteit, amelyek a régióban zajló nemzetépítési folyamatokat is tükrözik.

⁴ Joseph Pierce – Mary Lawhon: *Walking as Method. Toward Methodological Forthrightness and Comparability in Urban Geographical Research. The Professional Geographer*, 67. (2015), 4. 655–662.

⁵ Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Budapest, Osiris–Századvég, 1997; Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359. Lásd még: Lajtai L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate*, 23. (2015), ősz. 115–147.

⁶ Eric Hobsbawm: *Nationen und Nationalismus, Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main, Campus, 1991; Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*. Budapest, ELTE Eötvös, 2004.

⁷ Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, Verso, 1983.

⁸ A Köztes-Európa fogalmán a német és orosz érdekszféra közötti földrajzi teret értjük Finnországtól, Görögorszáig, amely térség határai nem feltétlenül egyeznek meg a mai politikai határokkal és főként keleti irányban nem képez éles kulturális, vallási választóvonalat. Vö. Pándi (1997): i. m.

Mostar multietnikus jellegének történeti keretei

Bosznia-Hercegovina mai területe már a kora középkorban is politikai és kulturális pufferzónába esett. A nyelvi állapotokat a szlávok 6–7. századi benyomulása határozta meg, ami modern értelemben nem nyelvi egységet, hanem inkább valamiféle közös keretet biztosított.

Az egyházszakadást követően a régió – Róma és Bizánc között – a kereszténység keleti és nyugati befolyási övezetének határvidékévé vált. Miközben az egyik vallási irányzatnak sem sikerült tartósan fölénybe kerülnie, a 13. században megerősödött a térségben egy harmadik keresztény áramlat, amelyből, párhuzamosan a világi hatalom megerősödésével kialakult a térséget meghatározó boszniai egyház.⁹ Későbbi visszaszorulásában a ferences rend jelenléte és támogatott tevékenysége is jelentős szerepet játszott.

Ez a vallási kép a 15. századi oszmán hódítás és a jelentős migrációs folyamatok következtében a 16. század közepétől fokozatosan megváltozott. A nyugati egyház híveinek északra vándorlása, az ortodoxok és muszlimok bevándorlása, valamint a lakosság egy részének iszlámra való áttérése miatt a katolikusok aránya jelentősen csökkent, a vallási összetétel pedig nagymértékben átalakult.¹⁰

Az iszlamizáció földrajzi vonatkozásairól megállapítható, hogy leginkább a nyugat-balkáni, mélyebben fekvő alföldi területeken, folyóvölgyekben, mezőgazdasági termelésre alkalmas medencejellegű, ezzel együtt stratégiailag fontos kereskedelmi és hadi utak menti térségekben nőtt a muszlimok száma.¹¹ Az iszlám településterület növekedésének egy másik földrajzi aspektusa, hogy jóval eredményesebben terjedt a városokban és a közelükben lévő vidékeken.¹² Az Oszmán Birodalom területi expanziójának dinamizmusa azonban

⁹ Elvira Bijedić: *Der Bogomilenmythos. Eine umstrittene 'historische Unbekannte' als Identitätsquelle in der Nationsbildung der Bosniaken*. Phil. Diss. Heidelberg, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, 2009.

¹⁰ Smail Balić: Das Bosniakentum als nationales Bekenntnis. *Österreichische Osthefte*, 33. (1991), 2. 345–357; Alexander Lopasić: Islam in the Balkans. The Bosnian Case. In Celia Hawkesworth – Muriel Heppell – Harry Norris (szerk.): *Religious Quest and National Identity in the Balkans*. London, Palgrave Macmillan, 2001. 141–157.

¹¹ Srećko-Matko Džaja: Bosnien und Herzegowina. In Michael W. Weithmann (szerk.): *Der ruhe-lose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*. München, dtv, 1993. 149–175.

¹² Nexhat Ibrahim: Islam's First Contacts with the Balkan Nations. *Zëri Islam*, 2009. augusztus 26; Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I–III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudomány Intézet, 2012, 2014, 2016.

a 17. századra megtorpant, kiszorulása Magyarország középső részéről pedig fölértékelte Bosznia stratégiai jelentőségét. A kiürített magyarországi területekről elmenekülő iszlám adminisztráció és lakosság többsége itt, a határőrizettel megbízott térségekben települt le (leginkább Bihać környékét, illetve a Száva, Una parti erődöket kell megemlíteni). Ezzel megnőtt a muszlim elem súlya, amely a városok lakosságának már korábban is tetemes hányadát tette ki. A városok vezetése, az oszmán hivatalnoki réteg, valamint a gazdasági hatalmat kezében tartó csoportok mind ehhez a muszlim közösséghez tartoztak.¹³



1. kép: Az Őreg híd esti fényben a Koski Mehmed pasa mecset minaretjéből

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Ilyen természetföldrajzi környezetben, a Neretva észak–déli irányú völgyének kiszélesedésében, Hercegovina központi területén fekszik Mostar városa. Itt kell megemlíteni, hogy Bosznia-Hercegovina neve két történeti, földrajzi térségre utal. Nagyobb, északi része a nevet a Bosna folyóról kapó Bosznia, míg a déli régió történelmi elnevezése Hercegovina. Ez utóbbi kifejezés két középkori délszláv területet (Zahumlje [Hum] és Travunje) az uralma alatt egyesítő Stjepan Vukčić Kosača „hercegi” címéből eredeztethető.

¹³ Noel Malcolm: *Bosnia: A Short History*. London, Macmillan, 1994.



2. a–b kép: A város korábbi centruma 100 év különbséggel

Forrás: Fortepan / Jánossy Virág, 1917; a későbbi kép a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: Alig érzékelünk változást a 100 év elteltével, sőt a városrész képe a még korábbi időköt idézi.

A központi funkciókkal rendelkező települések a kezdeti, dinamikus oszmán időszak első évtizedeiben vették föl azokat a keleties jegyeket, amelyeket ma is megfigyelhetünk. Magának Mostarnak a 19. századig meghatározó képe is a 15. században alakult ki, bár csak röviddel az oszmán hódítást megelőzően alapították.

A 16. század volt Mostar első – ha nem az egyetlen – igazi fénykora, amikor is Hercegovina legnagyobb városává és centrumává nőtte ki magát.¹⁴ Ez leginkább az Oszmán Birodalom terjeszkedésével függött össze, konkrétan az itt állomásozó katonaságot kiszolgáló tevékenységek (ipar, kereskedelem) és a stratégiai helyzet együttes hatásának volt köszönhető. A lakosság – ahogy a birodalom többi városában – döntően muszlim volt, jóllehet megfértek mellettük a korábban szintén már a környéken lakó katolikusok is, akik ekkor már inkább a városhoz közeli településeken éltek.



3. kép: A régi gazdasági centrum szerves egysége a város fölé magasodó hegyekről nézve

Forrás: a szerző felvétele, 2016

¹⁴ János Asbóth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina with an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folk Lore, and Social Life of the People*. London, Sonnenschein, 1890; Demeter (2012): i. m.

Mostar dinamikus növekedése során alakult ki az oszmán városokra jellemző szerkezete. A település képét a mecénások által támogatott nagy építkezések formálták. Két nagy szerkezeti, funkcionális egység figyelhető meg: az üzleti negyed és az ezt a városrészt körülvevő lakóövezet, amelyek mind a mai napig kivehetők. Az 1567-ben épült Öreg hídát övező üzleti negyedben a Neretva bal partján főleg a kézműipar, a jobb parton pedig a kiskereskedelem volt a lakosok fő tevékenysége. A 16–17. századi település pezsgő városi miliójét szűk utcák jellemzik kis üzletekkel, kereskedelmet kiszolgáló épületekkel (raktárakkal), fürdővel és karavánzállásokkal.



4. kép: A város régi központjának forgataga a középkor óta töretlen

Forrás: Fortepan/Fortepan 1903

Megjegyzés: A régi központ eredeti szerepköre még a 20. század első éveiben is jól látszik, hangulatát későbbi funkcióváltása sem változtatta meg, jóllehet ma már idegenforgalmi attrakcióként tartják számon.

A modern nemzet kialakulásának sajátosságai Bosznia-Hercegovinában – 19–20. század

Az Oszmán Birodalom társadalmának egyik legfontosabb szervezője már a kezdetek óta az iszlám vallású csoportok kedvező helyzetbe hozása volt.

Ezt ellensúlyozandó a döntően vidéken, illetve a városok közelében, ám azoknak inkább hinterlandján élő nem muszlim lakosság közül a katolikusok vallási közösségeik erősítésével, az ortodoxok pedig a görög primátusú ortodox millettől való önállósodással törekedtek a nemzetépítés korabeli kereteit kitölteni. E két csoporttól nemcsak társadalmilag, hanem sokszor nyelvileg is különböző, rendkívül heterogén muszlimok fokozatosan távolodtak az egzisztenciálisan is eltérő pályán mozgó (katolikus és ortodox) csoportoktól.¹⁵

Miközben a 19. században a horvát és szerb nemzeti mozgalmak már komoly politikai törekvéseket fogalmaztak meg, modern értelemben vett nemzeti egységtörekvés a balkáni muszlimok között nem volt megfigyelhető. Ez utóbbi fokozatosan alakult ki az Oszmán Birodalom Balkánról való kiszorításával és a török nacionalizmus kialakulásával párhuzamosan. A délszláv nyelvű boszniai muszlimok etnikai „öntudatra ébredését” a politikai helyzet változása hozta el 1878-tól egészen az 1970-es évekig terjedő csaknem száz évben. E folyamat három szakaszának lenyomatai máig követhetők a város térkialakításában.



5. kép: A monarchia kori városépítéset egyik gyöngyszeme, a Neretva Szálló

Forrás: Fortepan / Fortepan 1903

¹⁵ Srećko-Matko Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*. München, Oldenburg, 1984.

1. Bosznia osztrák–magyar katonai megszállását a muszlimok ideiglenesnek tekintették, helyzetüket nem elsősorban etnikai tudatuk, hanem privilégiumaik erősítésével maguk próbálták stabilizálni. Miután azonban sokan választották az elvándorlást, társadalmuk megroggyant, népnyelvi irodalmuk hiányában¹⁶ pedig nem történt meg a meglévő közös csoporttudatuk protonemzeti állapotból való továbbfejlődése sem. A hatalom – félve az Ausztria–Magyarországon élő szlávok befolyásának növekedésétől – főleg lokális identitásukat, „boszniai-ságukat” próbálta előtérbe helyezni (ezzel a nemzetépítést segíteni), szemben az oszmán tudattal.¹⁷

A monarchia időszaka több városépítészeti emlékekkel járult hozzá Mostar mai városképéhez.¹⁸ Amellett, hogy a közép-európai építészeti hagyományok megjelentek az ekkor épült városrészek és épületek stílusában – csakúgy, mint a régió fővárosában, Szarajevóban –, ez a korszak az, amikor a munka- és lakóhely oszmán időkben fizikailag is elkülönült funkcionális részei elkezdtek összekeveredni. A város észak és nyugat felé terjeszkedett, és az addigi Öreg híd (Stari most) mentén működő centrum fokozatosan elvesztette a jelentőségét, illetve az új politikai berendezkedés és gazdasági szükségszerűség miatt is átalakult a város funkcionális térhasználata. Közben a muszlim népesség is fokozatosan egyre inkább a perifériára szorult a földrajzi és társadalmi centrumból egyaránt.¹⁹

2. Az 1918-ban megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia), amely magában foglalta Bosznia-Hercegovina területét is, erősen centralista struktúrájában lényegében a szerb érdekeket érvényesítette. A jól körülhatárolható etnikai területtel nem rendelkező muszlimokat 1929-től a hatalom közigazgatási átszervezéssel – az úgynevezett bánóságok (banovinák) kialakításával – is gyengítette azzal, hogy településterületeiket szétszakítva különböző közigazgatási egységekbe sorolta be az általuk lakott térségeket. Ezt az időszakot a muszlim

¹⁶ Senahid Halilović: Das Bosnische [Sprache]. In Uwe Heinrichs (szerk.): *Handbuch der Südosteuropa Linguistik Slawische Studienbücher. X. kötet*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1999. 413–428.

¹⁷ Ivan Lovrenović: *A régi Bosznia*. Pozsony, Kalligram, 1995; Ress Imre: Bosnyák nemzet – mítosz vagy valóság? *Korunk*, 5. (1994), 10. 70–75; Ress Imre: A bosnyák nemzettudat fejlődése. *Pro Minoritate*, 8. (2000), nyár. 67–82; Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetkonceptiója. *Limes*, 13. (2000), 2–3. 277–286.

¹⁸ Ákos, Moravánszky: *Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867–1918*. Cambridge MA, MIT Press, 1998.

¹⁹ Tihomir Loza et al.: The Bridge over the River Neretva. *Transitions*, 2004. július 26; Kőszegi Margit: A hazai Balkán-kép kialakulásának gyökerei. *Földrajzi Közlemények*, 141. (2017), 2. 179–184.

politikai vezetők helykeresése jellemezte – hol a szerb politika, hol a horvát autonómiatörekvések mellé álltak –, miközben a horvát–szerb politikai harc célja éppen Bosznia felosztása és a muszlim elem beolvasztása vagy legalábbis gazdasági és politikai marginalizálása volt.

A továbbra is Hercegovina fővárosának számító település életében ezek az évtizedek a csendes stagnálás időszakát jelentették. Ez annak volt leginkább köszönhető, hogy a közigazgatás átszervezése miatt kevésbé volt központi helyzetben – illetve a belgrádi hatalom részéről kifejezetten perifériának számított –, így az állami beruházások elkerültek. Az egyik okot az is szolgáltathatta, hogy a tágabb környék nagyszámú nem szerb lakossággal is rendelkezett. Ebben a korszakban nem épült számottevő építészeti emlék a városban.

3. A második világháború utáni *szocialista*, „*titói*” Jugoszláviában a szerb nacionalizmust felváltotta a proletár internacionalizmus táptalaján álló „testvériség és egység” jugoszláv ideológiája. Paradox módon az lett a cél, hogy a szláv nyelvű muszlim lakosságot is önálló nemzetként ismerjék el, és a többi (köz társasági státusszal rendelkező) délszláv nép rangjára emeljék.²⁰ A szocialista táborból külön útra tért Jugoszlávia az 1960-as években állt az el nem kötelezett országok mozgalmának élére, így több iszlám országgal is jó viszonyt ápolt. E folyamat az előző száz évvel ellentétben gazdaságilag és identitásukban is erősítette az addig magukat inkább vallási közösségként meghatározó boszniai muszlimokat. Ez identitásuk alakulását a szekuláris modern nemzetfejlődés irányába fordította, és ekkor terjedt el csoportjaikra a bosnyák kifejezés használata is.

A 20. század második fele Mostar életében is egy élénkebb időszak volt. A város újra Hercegovina gazdaságilag is fellendülő, jelentős muszlim (bosnyák) lakossággal rendelkező központjává vált. Elsősorban a gazdasági fejlesztések (alumíniumkohászat, vízierőmű, dohánygyár) munkaerőigénye, továbbá a természetföldrajzi környezeti lehetőségek következtében a nyugati városrész (illetve a város déli előtere) jelentősen terjeszkedett. Ekkor tevődött át végérvényesen a Neretva jobb partjára a város új centruma, és épültek a többemeletes toronyházak által meghatározott városrészek, valamint nőttek össze a várossal a környéki, nagyobb részt horvát lakosságú „agglomerációs” települések is (például Balinovac, Cim). A régi centrum ugyanakkor nagyrészt egyben maradt, és a jugoszláv

²⁰ Christian Voss: Die slawischsprachige Balkanmuslime: kulturelle Identitäten und Sprachideologien. *Südosteuropa Mitteilungen*, 46. (2006), 2. 56–69.

idegenforgalom 1970-es évekbeli megélénkülése óta egyre jelentősebb turisztikai vonzerőre tett szert.

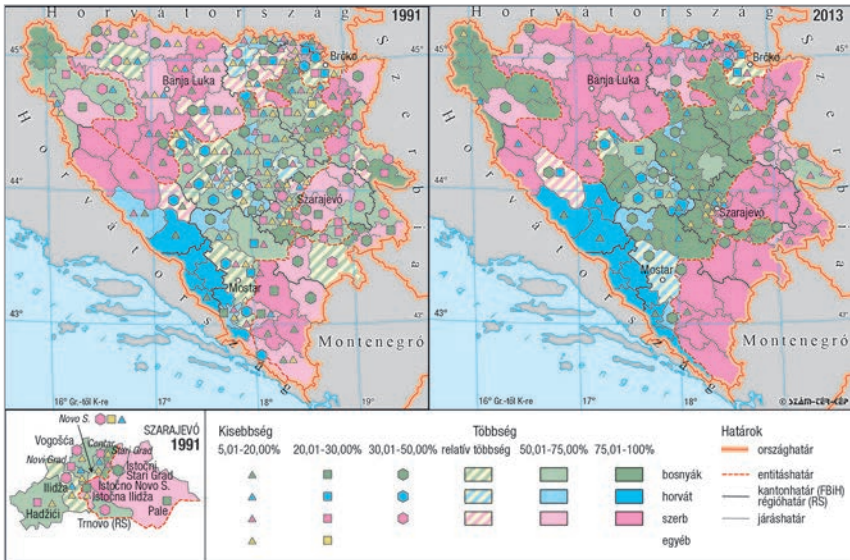
Az országban élő népesség etnikai különbségeinek alapját a kulturális eltérésekből adódó és az Oszmán Birodalomban a vallás által kijelölt társadalmi helyzet határozta meg. Az ilyen különbségeknek – mint láttuk – a történelem során korábban is volt jelentőségük, és megszabták a társadalmi struktúrát is. A nemzeti mozgalmak ezek alapján próbálták kitölteni az ilyen irányú nemzeti tömegérzelmeket. A balkáni népek modern identitása általában a premodern tapasztalatokra és hagyományokra, a régi állami keretekre támaszkodott, illetve a nyelvi, kulturális különbségeken erősödött meg.²¹ Ezzel szemben a bosnyákok szekuláris nemzeti önazonosság-tudatában a történelem során kialakult kulturális (vallási) elkülönülésük és regionális identitásuk játszott döntő szerepet. Bár a „titói” Jugoszlávia igyekezett kezelni a nemzeti különbségekből adódó problémákat, de a belőlük eredő sűrlődásokat nem tudta teljesen háttérbe szorítani. Így azok Köztes-Európa politikai rendszerváltásainak sodrásában elemi erővel törtek föl Jugoszláviában, véres háborúhoz vezetve, ami az itteni etnikai mozaik teljes szétesését eredményezte.²²

A mostari etnikai szegregálódás leginkább abban a tágabb összefüggérendszerben érthető meg, amely az országos etnikai térszerkezetnek elsősorban a háború következményeként történő átrendeződésében nyilvánult meg. A jelenlegi etnikai térszerkezetet, illetve az 1990-es évek elején kitört háború demográfiai következményeit az 1991-es legutolsó komplex jugoszláv és a 2013-as, legelső komplex bosznia-hercegovinai népszámlálás nemzetiségi adatai alapján vizsgálhatjuk föl.

Az ábrák alapján is megállapíthatjuk, hogy a lakosság összetételét a mai napig meghatározza a kora középkorban kialakult keresztény kulturális kettősség, kiegészülve az iszlám megjelenésével és nagymértékű elterjedésével. Az 1990-es évek háborúja azonban az oszmán időkből megörökölt etnikai térszerkezetet látványosan átalakította, és szinte mindenhol átrendezte az etnikai arányokat is.

²¹ Ludwig Steindorff: Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa – Einleitung. In Cay Lienau – Ludwig Steindorff (szerk.): *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27. 11. 1998*. Südosteuropa-Studien 64. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 2000. 11–17.

²² Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.



1. a–b ábra: Bosznia-Hercegovina lakosságának etnikai megoszlása (1991, 2013)

Terv és kartográfia: Bottlik Zsolt

Forrás: az 1991. évi jugoszláv és a 2013-as bosnyák népszámlálás²³

A háború következményei között első helyen kell megemlíteni az *embervesztéseket*. A lakosság egy része a harcok során esett el, de sokan az etnikai tisztogatások során veszítették életüket (összesen mintegy 100 ezer fő).²⁴ Igen magas volt a sebesültek száma is, akik részben vagy egészben munkaképtelenné váltak. Szintén a háborús következmények közé kell sorolni az ország lakosságát szinte teljes egészében érintő *migrációs* folyamatokat is.²⁵ A lakosság számának jelentős csökkenését leginkább a külföldre távozók befolyásolták,

²³ Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima; Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine; Statistički bilten 1993. Sarajevo 1993. godine Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016.

²⁴ Herbert Büschfeld: Kriegsfolgen und Wiederaufbau in Bosnien-Herzegowina. *Geographische Rundschau*, 52. (2000), 2. 55–62.

²⁵ Bottlik Zsolt: Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia-Hercegovinában. *Földrajzi Közlemények*, 134. (2010), 4. 443–461.

de az *etnikai térszerkezet változásai* a belső migráció jelentőségét is jól mutatják. A politikai viszonyok megváltozását az ország sajátos *új politikai berendezkedése* tükrözi, amelynek során létrejött a már említett két entitás (Szerb Köztársaság, Bosznia-hercegovinai Föderáció), valamint a Brčkói Kondominium.²⁶

E folyamatok területiségéről elmondható, hogy a lakosság csökkenése főképp a frontvonal *opština*iban, a kelet-boszniai és a korábban nagy heterogenitású területegységekben szembetűnő. Ez leginkább annak köszönhető, hogy a harci cselekmények és a genocídium elől mindenki a „saját” entitása területére igyekezett. Így csökkent számottevően a Bosznia-hercegovinai Föderáció területén a szerbek, a szerb entitáshoz tartozó kelet-boszniai térségben a bosnyákok, illetve az északi országrészben a horvátok száma. Ez a folyamat mind a három etnikum erőteljes koncentrációját eredményezte, mégpedig elsősorban azokban a térségekben, ahol korábban is a többséget alkották. Az egyéb kategória 1991-ben leginkább még a magukat a nemzetek felett álló titói, „jugoszláv” kategóriába sorolókat tartalmazza, míg 2013-ban a válaszolni nem akarók, vagy a választ megtagadók számát jelzi. Általános jelenségként inkább a városokban, valamint a legheterogénebb térségekben számottevő a jelenlétük. Az etnikai koncentrációt erősítő folyamatok ellenére az ország még mindig Európa legheterogénebb térségei közé tartozik.

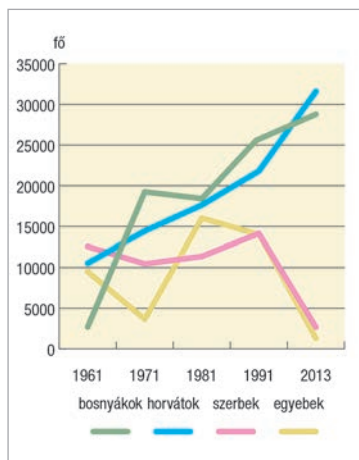
A háború hatásai Mostarban

Miután Bosznia-Hercegovina 1992. április 5-én kinyilvánította függetlenségét, a Jugoszláv Hadsereg által támogatott szerbek az ország jelentős részét ellenőrzésük alá vonták. Ekkor a horvátok és a bosnyákok még együtt harcoltak a szerbek ellen. A boszniai horvát vezetők azonban nem bíztak az ország önállóságának tartós megtartásában, és még ugyanez év nyarán kikiáltották a *Herceg-Boszniai Horvát Köztársaságot*. Így a háború háromoldalúvá vált. Ősszel a horvátok blokád alá vonták Mostart, amelyet földrajzi és stratégiai jelentősége miatt szerettek volna szakadár államuk fővárosává tenni.

A harcok során a város kettészakadt, és a horvátok által megszállt nyugati feléről elűzték a bosnyákokat. A megmerevedő frontvonal a Neretva jobb partján húzódó főutca mentén teljesen kettévágta a várost. A tűzérési támadássorozat

²⁶ Ludwig Steindorff: Bosnien Herzegowina: Geschichte der äußeren und inneren Grenzen. In Cay Lienau (szerk.): *Raumstrukturen und Grenzen*. München, Südosteuropa Gesellschaft, 2001. 137–156.

során a szimbolikus jelentőséggel bíró épületek (templomok, kolostorok, rendházak) és oktatási intézmények szisztematikus pusztítás áldozataivá váltak. Így semmisült meg a város jelképének számító Óreg híd is. A hidak általában stratégiai fontosságúak a fegyveres konfliktusokban, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Stari most horvátok általi lerombolásában szerepet játszott annak szimbolikus jelentősége is a muszlimok számára. Később a lakó- és gazdasági épületek, majd az infrastruktúra teljes megsemmisítése tette teljessé az „urbicid”-et.²⁷ Mire 1994 tavaszán a horvát–bosnyák szembenállást amerikai nyomásra sikerült beszüntetni, majd létrejött a bosnyák–horvát föderáció, Mostar a délszláv polgárháború egyik legdurvábban szétbombázott, lerombolt városává vált.



2. ábra: Mostar lakosságszámának változása etnikai csoportok szerint (1961–2013)

Forrás: a jugoszláv és a bosnyák statisztikai hivatali adatok²⁸ alapján a szerző szerkesztése

²⁷ Andrea Luchetta: *Mostar and the Loss of Its (Partial) Uniqueness: A History, 1990–2009*. Master thesis. Geneva, Graduate Institute of International and Development Studies, 2009.

²⁸ *Nacionalni Sastav Stanovništva SFR Jugoslavije*. Republički zavod za statistiku Beograd, 1984; *Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima*, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine; *Statistički bilten 1993*. Sarajevo, 1993. godine; *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013*. Rezultati popisa Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Manapság, ha a várost körülvevő magaslatokról nézünk le, akkor a háború nyomait szerencsére már nehezen tudjuk észrevenni a döntően nyugati segítséggel újjáépült Mostarban. Hatásait azonban mikroszinten már akkor is követhetjük, ha csak egy sétát teszünk az egykori frontvonalon, azzal együtt, hogy a háborús veszteségek ma már csak kevésbé határozzák meg a városképet. Bár a volt frontvonalban több, korábban jelentősebb (sokszor valamely közösség számára szimbolikus jelentésű) épület falai még mindig romosan, mintegy mementóként meredeznek az ég felé, a városképet inkább a felújított köz- és lakóépületek, rendezett városi terek, parkok határozzák meg.²⁹

Ugyanakkor a soknemzetiségű boszniai városok lakossága a háború okozta érthető bizalmatlanság miatt erősen homogenizálódott. A város etnikai összetételét korábban az országos trendek jellemezték, a relatív többséget az 1971-ben elismert nemzetiséggé váló muszlim bosnyákok alkották, mellettük pedig jelentős horvát, illetve szerb csoportok is lakták Mostart. A háború hatására a szerbek létszáma drasztikusan lecsökkent, ma már alig 3000 főre olvadt egykor jóval nagyobb létszámú közösségük. A bosnyákok jelentős embervesztése és kivándorlása miatt a legújabb adatok szerint a horvátok adják a lakosság relatív többségét. A korábbi, nemzetiségileg „semleges” jugoszláv kategória eltűnésével a magukat egyéb kategóriába sorolók száma is erősen megfogyatkozott.

Az is a háború következménye azonban, hogy a szerbek döntő többségének elvándorlása után a két legnagyobb közösség erősen szegregáltan, lényegében két külön Mostarban élt és él ma is a várost átszelő főút – a korábbi frontvonal – mentén. A háború óta a városnak különleges jogállása van („egyesített város”), ami az országban csak Mostart illeti meg.³⁰ A patikamérlegen kimért hatalmi struktúra a számban kevesebb bosnyák közösséget segíti, mivel kevesebb választójuk van, mégis ugyanannyi képviselőt küldhetnek a városi tanácsba, mint a horvátok.³¹ Ezzel együtt 2008 óta évekig nem sikerült polgármestert választani, mert nem jött létre megegyezés az erősen etnikai jellegű pártok között.

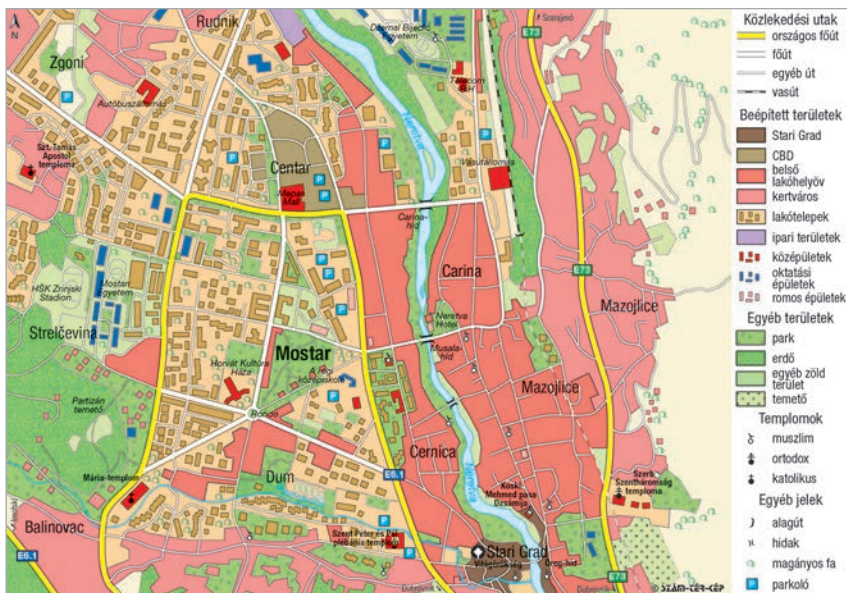
²⁹ John Yarwood: *Rebuilding Mostar. Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool, Liverpool University Press, 1999.

³⁰ Patrick Niemann – Paul Reuber: Mostar als Experimentierfeld europäischer Entwicklungs-Interventionen? Probleme und Schwierigkeiten in einer post-konfliktiven Region. *Europa Regional*, 23. (2015), 3. 122–137.

³¹ Carl Grodach: Reconstituting Identity and History in Post-war Mostar, Bosnia-Herzegovina. *City – Analysis Of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 6. (2002), 1. 61–82.

A város mai funkcionális szerkezete

Etnikai összetételét tekintve Mostar akár multietnikusnak is mondható, ugyanakkor a két, jelenleg legnagyobb csoport közötti törésvonal elég nagy, amit a felületes szemlélő is megtapasztalhat. A fent vázolt közelmúltbeli események a város szerkezetében is megmutatkoznak. Mostarnak két központja és több alközpontja, valamint szimbolikus épülete van, amelyek kialakításában és használatában az etnikai tényező is releváns.



3. a–b ábra: Mostar központi területeinek funkcionális megoszlása és főbb objektumai

Forrás: a szerző szerkesztése az Open Street Wiev, Google Earth³² alapján

A szinte teljes egészében egyben maradt *történelmi városmag* a város nevét is adó Öreg híd körül található. Az itt lévő épületek többségének funkciója szinte évszázadok óta nem változott, jelenleg is a kézműipari és kiskereskedelmi

³² Vö. www.openstreetmap.org/#map=13/43.3400/17.7934; www.google.com/maps/@43.3373584,17.7811925,13.06z?entry=ttu.

tevékenységek uralják a térhasználatot. Ugyanakkor az ötvös, bőrdíszműves foglalkozású kézműves műhelyeket többnyire felváltották az ajándéktárgyakat, keleties stílusú – ám sokszor már kínai gyártmányú, bővli – ékszereket vagy a giccses tömegtermékeket árusító üzletek. A városrész képét sok egykori műhely kávézóvá, teázóvá vagy étteremmé alakult vendéglátóipari egysége színezi. Az itt található mecsetek pedig a szakrális rendeltetésük mellett turistalátványossággként (is) funkcionálnak. A mostari tömegturizmust leginkább a városnak e látványában kompakt módon egységes, keleties jellegű része vonzza, ami az európai színpalak előtt különösen érdekessé teszi. Nem véletlen, hogy az utazási irodák reklámapanyagain és prospektusaiban többnyire ennek a negyednek az épületei láthatók.

A terület középpontjában a híd áll, amelynek szimbolikus jelentése eltérő a város egyes etnikai csoportjai között. A nyugati, „kívülálló” álláspont szerint a különböző kultúrákat (Nyugat–Kelet), népeket (a muszlim bosnyákokat, az ortodox szerbeket, a katolikus horvátokat) köti össze. Az újjáépítés sikere ebből a nézőpontból emelve újjaélesztését is jelenti. A helyiek számára azonban más jelentést (is) hordozott és hordoz mind a mai napig. A horvátok inkább a muszlim múlt emlékét látták/látják benne, míg a bosnyákok számára nemcsak különleges jelkép, hanem egyúttal fontos találkozási pont, a társadalmi érintkezés kiemelt színtere is.³³

A városrész – noha látvány szintjén a régmúlt (oszmán) időköt idézi – jelenleg a funkciók és a térhasználat vonatkozásában döntően az idegenforgalmat szolgálja ki. Ez a tevékenység pedig meghatározza a szinte teljes egészében bosnyákok által lakott negyed életét.

A balkáni, korábban is fontos településekre általában jellemző, hogy a régi centrum idővel veszített jelentőségéből, és a más jellegű életmódból adódó tevékenységek mai központja más – esetleg új – városrészbe tevődött át. Ez leginkább a 20. században játszódtott le a balkáni városokban.³⁴ Sok helyen a régi centrum nemcsak kiüresedett (Bitola), hanem „gazdátlanul” fizikailag is erodálódott (Novi Pazar, Prilep), esetleg megsemmisült (Plovdiv, Szófia, Shumen), és sokszor csak egy-egy monumentális épület, rendszerint a mecset emlékeztet a múltbéli központi funkciókra. Ez főképp a korábbi társadalmi és politikai viszonyok megváltozásához

³³ Cristina Gentzik: The Bridge of Mostar – A Controversial Symbol of Identity. *Euro-Facta*, 1. (2008), 1. 315–324.

³⁴ Margit Kőszegi: Territorial Aspects of Population Decline in Bulgaria. In Gábor Demeeter – Penka Peykovska (szerk.): *Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries. Hungarian and Bulgarian Approaches*. Auxiliary Historical Disciplines. VIII. kötet. Sofia–Budapest, Hungarian–Bulgarian Joint Academic History Commission, 2015. 381–395.

köthető, mivel a város korábbi gazdái elvándoroltak vagy a társadalom periferiájára szorultak.

Boszniában a bosnyákok elismerése külön etnikai csoportként, valamint általános egzisztenciális helyzetük 1970-es évekbeli látványos javulása miatt az általuk lakott városokra inkább a funkcióváltás és kevésbé a fizikai hanyatlás volt a jellemző.³⁵ Mostar esetében ezért a híd és az azt körülvevő városrész az iszlám emlékeztetőpolitika legfontosabb eleme maradt. A turizmus kínálta lehetőségek és az identitás fizikai megjelenése együttesen azzal járt, hogy azokban a boszniai városokban, ahol a lakosság jelentős többségét a bosnyákok alkotják – akik gondolják kulturális kötődéseik szimbólumait (épületeket, sőt egyes jól körülhatárolható városrészeket is) –, az iszlám jelenlétet az épített környezet is látványosan tükrözi.



6. kép: A mostari parkok egy része a muszlimok lakta városrészben ma temető és emlékhely

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: Ez a jelenség sajnos nem egyedi városképi elem a muszlim többségű Bosznia-Hercegovinában.

³⁵ Smail Balić: Die Bosniaken. In Eggert Hardten – André Stanisavljević – Dimitris Tsakiris (szerk.): *Der Balkan in Europa*. Berlin, Peter Lang, 1996. 63–75.

A monarchia korszakában a történelmi óvárostól északra alakult ki egy zárt beépítésű térség, néhányemeletes házakkal, több középülettel és kisebb-nagyobb parkkal, amelyek az 1992–1995-ös háború során muszlim temetőkké lettek, és mind a mai napig azok is maradtak; ezzel szokatlan és egyben furcsa tereit adva a városképnek.

A monarchia idején három közúti híd – Musali (1882), Lučki (1913), Carinski most (1918) – épült a Neretván, amelyek a folyó másik oldalán, az Öreg híd jobb parti hídfőjétől kiindulva lehetővé tették a város további terjeszkedését. A Musala (Tito) hídnál épült Neretva Szálló ennek a korszaknak a legszebb példája, amely a turizmus 19–20. századi megindulását és az új típusú városi terek kialakulását/kialakítását is szemlélteti. A Carinski most lényegében a 19. század végén épült vasútállomás környékének, illetve tágabb környezetének funkcióit gyarapítja. Az ekkor keletkező újabb terek ma is központi szereppel rendelkező *alközpontokat* jelentenek.

Az 1878–1918 közötti időszakot a korabeli közhangulat általában pozitívan ítélte meg, jöllehet a monarchia vezetése – a szláv népek birodalmon belüli túlsúlya miatt – a lakosság megosztására törekedett, ami az iszlám vallású szláv nyelvűek sajátos identitásának erősítésében is megmutatkozott.³⁶ A horvátok inkább bizalmatlanul, a szerbek pedig kifejezetten ellenségesen tekintettek a bécsi politika térségbeli erősödésére. Jelenleg egyik etnikai csoport sem érez igazi nosztalgiát e történelmi periódus iránt, a korabeli, viszonylag sikeres modernizáció és a különböző etnikai csoportok közötti egyensúly fenntartása ellenére sem.³⁷ Talán éppen ez az oka, hogy az időközben horvát többségűvé vált városban a mai napig nem épült újjá az ebben a történelmi korszakban emelt épületek többsége.³⁸

Mostar esetében a város *modern centruma* a Neretva folyó jobb partján, a város nyugati részén található. Ez a terület főleg a jugoszláv városok képét meghatározó házgyári lakóépületekből áll. A városrész, illetve modern kori centrumként való térhasználata a második világháború után fokozatosan alakult ki. Bár az itteni funkcionalitás komplexitása korántsem olyan, mint a nyugat-európai vagy akár a közép-európai városoké, de 2012-es átadása óta központi épülete, a „pláza” (Mepas Mall) és a közeli utak üzletsorai, sétálóutca-részletek, nagyobb parkolók, vendéglátóipari egységek és széles utak a globalizált világ városi centrumaihoz teszik hasonlatossá.

³⁶ Leyla Amzi-Erdoğdular: *Afterlife of Empire. Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*. Doctoral dissertation. Columbia University, 2013.

³⁷ Robin Okey: *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007; Peter F. Sugar: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina: 1878–1918*. Seattle, University of Washington Press, 1964.

³⁸ Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 1. 27–60.



7. kép: Az 1970-es években kialakult új centrum, fókuszában a Mepas Mall és az azt körülvevő házgyári lakótelepek

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Ugyanakkor e centrum környezetében, főleg annak nyugati szegélyén már a *szocialista korszak nagy, többemeletes lakóépületei* határozzák meg a tereket. Ezek az 1970-es években épült lakótelepek töltik ki azokat a korábban üres térségeket is, amelyek a Mostar vonzáskörzetében, magától a várostól nyugatra lévő – döntően horvátok által lakott – települések között húzódtak. Az egyes tömbök között széles utak, allék, parkok teszik élhetővé e területeket. A monarchiával ellentétben a második világháború utáni jugoszláv időkre különösen a muszlimok gondolnak szívesen, a már említett, irányukban kifejezetten támogató titói politika miatt.³⁹ Talán ezért sétálhatunk még ma is Tito utcán az általuk lakott városrészben.

Mostart szinte körülöleli a kertvárosi, úgynevezett külső lakóhelyöv. A keleti részen – tengelyében az észak–déli irányú, E73-as nemzetközi főúttal –, jelentős

³⁹ Juhász József: Jugoszlávia 1945–2000. In Németh Imre (szerk.): *20. századi egyetemes történet. I. kötet – Európa*. Budapest, Osiris, 2005. 434–445.

nagyságú területre kiterjedve a hegyoldalra is fölkúszik, míg a város nyugati részén kisebb térségek (északon Rudnik, nyugaton Bjeli Breg, illetve délen Balinovác) teremtenek funkcionális kapcsolatot a közigazgatásilag különálló települések, Cim és Ilići irányába.

Mostar: a multietnikus hercegovinai város?

Az 1990-es évek háborúja mély árkokat húzott a történelem során kulturális, nemzetiségi alapon kialakult közösségek között, amelyek a mostari városi terek szimbolikájában és az emberek térhasználatában is megmutatkoznak. Ezeket a törésvonalakat a szocialista korszak hivatalos politikája sem tudta eltüntetni, annak ellenére, hogy ez deklarált célja volt.



8. kép: A nyugati városrész egyik fő útődere, az egykori frontvonal, a Bulvár

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: A háttérben a Hum-hegyen a kereszt és a ferences templom tornya jelzi a horvát térfoglalás szimbólumait.

Az etnikailag kettéosztott városban, ha a különböző etnikai csoportok térhasználatának szimbolikájáról beszélünk, külön kell szólni az E73-as útból kiágazó, a Lučki hídon a Neretva jobb partjára átvezető, majd a centrumot is érintő főútról, amely végül nyugat felé hagyja el a várost, érintve a közeli, horvátok által lakott Iličit is. Ennek az útszakasznak – a mostari utcanevek szimbolikáját figyelve „etnikailag semleges” – egyszerűen csak Bulvárnak nevezett része képezte a bosnyák–horvát harcok idején a háborús frontvonalat. A monarchia idején kialakított széles út délről érkezik a nyugati városrészbe, és elhaladva a történelmi városmag mellett, egy sor 19. században létrejött, majd később, a 20. században is az etnikai csoportok számára jelentős szimbolikájú térséget és épületet érintve jut el a szocialista időszakban kialakított modern centrumig.

Miután Bosznia-Hercegovinában a különböző etnikai csoportok leginkább vallásuk alapján határozzák meg identitásukat, a szakrális helyek kiemelt fontosságúak számukra, ahol ilyenformán a köztetek neveinek is megvan a maguk jelentősége. Nem csoda, hogy a harcok során ezeket próbálták megsemmisíteni, a béke beköszöntével pedig először ezeket akarták újjáépíteni, demonstrálva a hozzájuk kapcsolódó csoport jelenlétét.

Elsőként a katolikus alapokon nyugvó horvát identitás számára legfőbb centrumot, a ferences templomot és a hozzá kapcsolódó kolostorépületet kell megemlíteni, amely a Bulvár mentén délről érkezve azonnal föltűnik.⁴⁰ A háború alatt szétbombázott templom rekordgyorsasággal épült újjá. A vasbeton tömbje mellett emelkedő, kissé szokatlan méretű, 107 méter magas templomtorony – azon túl, hogy kilátóként is funkcionál – a város szinte minden pontjáról látható, csakúgy, mint a városrésztől délre magasodó Hum-hegyen a kereszténység 2000 éves évfordulójára állított hatalmas kereszt. Az utcaneveknek is komoly szimbolikájuk van: Ferencesek utcája, Ambre Miletić páter vagy éppen Milčevića páter utca jelzi a ferencesek korábbi és jelenlegi fontosságát és a térfoglalás jelentőségét.

⁴⁰ Molnár Antal: A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában (13–17. század). *Limes*, 13. (2000), 2–3. 39–64.



9. kép: A ferences templom

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: Kissé ridegnek tűnnek, de annál impozánsabbak a templom vasbeton falai, az épület és környéke pedig nemcsak misék alkalmával válik a horvát közösség központi térségévé.

A Bulváron továbbhaladva a mostari városháza és a monarchia idején épült, pszeudomór elemeket is felvonultató gimnáziumi épület szépen felújított tömbje tűnik föl. Emellett azonban a kiszélesedő teret felújítatlan, romos épületek is szegélyezik. Ez a spanyol SFOR-katonák tiszteletére elnevezett Spanyol tér (ők építették az ideiglenes függőhidat, amely a Neretva két partját kötötte össze az Öreg híd újjáépítéséig). Innen az impozáns platánsor és számtalan villa szegélyezte, Nikola Šubić Zrinski (Zrínyi Miklós) egykori horvát bánról elnevezett allé vezet el a „rondóhoz”, ahol a Horvát Kulturális Központ épülete áll (*Hrvatski dom hercega Stjepana Kosače*). Ebben, a Nemzeti Könyvtár megyei részlege mellett koncert- és rendezvényterem, illetve a horvát Herceg-Bosnai Rádió központja működik. Az ide kifutó közterek elnevezése is mutatja, hogy a horvátok által lakott városrészekben járunk. Szinte kizárólag a 10–11. századi önálló Horvátország vagy Bosznia még katolikus uralkodóiról nevezték el az utcákat: többek között Mihajlo Višević, Knjiez Branimir, Kralj Tvrtko névvel találkozhat az erre járó.

A szerbek vallási központja a város keleti felén, a domboldalban 1863–1873 között épült ortodox templom (Szentháromság Gyülekezeti Templom) és paplak. Az épületegyüttes a város nagy részéről jól látható, 2010 óta tartó újjáépítése lassan halad, bár az már sejthető, hogy eredeti pompájában kívánják helyreállítani. Vélhetően a szerb közösség erőteljes csökkenése is szerepet játszik abban, hogy ez a környék nem egy vitális tere, hanem inkább perifériája a városnak, jöllehet a település több pontjáról is szembetűnő.



10. kép: A mostari ortodox katedrális

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: A minaretek között alig látható az ortodox katedrális, és mögötte a paplak is inkább csak sejthető, ami a mostari szerbek számának drasztikus csökkenését jelképezi.

A Neretva két hídjára vezető kelet-nyugati irányú utak megtartották a szocialista időszakban – a második világháborúban nemcsak a német megszállók, hanem saját belső ellenzékük fölött is győzedelmeskedő partizán egységekről – kapott nevüket („Mostari zászlóalj utcája”, „X. Hercegovinai brigád útja”). Ugyanígy megmaradt a muszlimok lakta városrész fő közlekedési ütőerét képező utca elnevezése is, amely Titónak állít emléket. A bosnyákok vélhetően külön entitásként való elismerésük okán tekintenek inkább pozitívan erre az időszakra.



11. kép: Az ország jelképe, a liliom állít emléket a háború áldozatainak

Megjegyzés: Az (ismeretlenek által) összetört liliom és az emlékfelirat áttételesen az etnikumok mai kapcsolataira is utal: „Bosznia-Hercegovina Köztársaság hadserege minden tagjának emlékére, akik Mostar és az ország védelmében áldozták életüket az 1992–95-ös háborúban”.

Forrás: a szerző felvétele, 2016

A gazdasági funkcióit szinte teljes egészében megtartó egykori történelmi városrész egyértelműen ma is a bosnyákok városi tere. Az idegenforgalom lehetőséget teremtett arra, hogy a korábbi tevékenységek – a kiskereskedelem, vendéglátás, de bizonyos mértékig a kézműipar is – tovább éljenek, és kiszolgálják a nagyszámú turistát. A kis boltokban azonban használati tárgyak helyett inkább szuveníreket

kapni, a nagy bőrcserző műhelyek helyén „ékszerkovácsok” árulják portékáikat, a karavánszerájokat pedig éttermek és szállodák váltották fel. A tömegturizmusra épülő tevékenység a tágabb környezetet is meghatározza. A még most is jelentős számú mecset továbbra is közösségi térként működik, ugyanakkor a későbbi korok kialakította háztömbök közötti parkok, terek az 1990-es évek háborújában elhunytak temetőiként és egyben mementókként funkcionálnak.

A párhuzamosságnak a mindennapi életben több látványos megjelenési formája van.⁴¹ A város két meghatározó közösségének szegregációját a térhasználat az egyéb fent bemutatott szimbolika mellett például a két közösség által párhuzamosan működtetett közoktatási intézmények (általános iskolák, gimnáziumok), valamint az 1977-ben alapított egyetem kettéválása is jól mutatja. A város születtéről, az egykori Jugoszlávia miniszterelnökéről elnevezett Džemal Bijedić Egyetemből kiválva alakult meg 1992-ben – a háború folyamán – a horvát egyetem, University of Mostar névvel. Természetesen mindkét intézmény a „saját” városrészben működik.

Kitekintés

A különböző világvallások és kultúrák metszéspontjában fekvő Bosznia-Hercegovina etnikai térszerkezetének vizsgálata több társadalmi dimenzióra is ráirányítja a figyelmet. Az 1992–1995 között lezajló háborúnak – mint látuk – sokrétű következményei voltak, amelyek azonban a történelmi háttér ismerete nélkül nehezen értelmezhetők. Az egyik legfontosabb közvetlen előzmény az volt, hogy a titói Jugoszláviában alkotmányosan is rögzítették az ország heterogén etnikai összetételét. A nemzetállamok szövetségeként létező délszláv államban Bosznia-Hercegovina különleges státuszt kapott: az etnikumok keveredése miatt többnemzetiségű köztársaságként definiálták. Ugyanakkor Jugoszláviában a proletár internacionalizmus alapján az etnicitás előtérbe helyezése helyett inkább a hasonlóságokra (a nyelvre) helyezték a hangsúlyt. További fontos tényező volt még az ország délszláv nyelvű muszlim lakosait helyzetbe hozó harmadikutas jugoszláv politika is. Mindez azt eredményezte, hogy a rendszerváltás kezdetén Bosznia-Hercegovinát a bosnyákok saját országuknak tekintették, amely jelentős szerb és horvát kisebbséggel rendelkezik. Ez a tény

⁴¹ Larissa Veters: The Power of Administrative Categories. Emerging Notions of Citizenship in the Divided City of Mostar. *Ethnopolitics*, 6. (2007), 2. 187–209.

felszínre hozta a történelmi tradíciókban gyökerező etnikai különbségek okozta frusztrációkat is.⁴² A különféle ellentétek, illetve konfliktusok tapasztalataink alapján a társadalom mikroszintjén is megmutatkoznak az identitás és a térhasználat kialakítása folyamán, ezek pedig újabb kérdéseket vetnek föl. Ezzel együtt megkérdőjelezhetik vagy egyenesen felülírhatják a tágabb köztes-európai „békés egymás mellett élés” (nyugat-európai) elképzeléseit és a globalizált világ multikulturális voltába vetett hitet. Ezért indokolt kutatásunk további folytatása, amely során a mikroszintű terepi vizsgálatok (amelyek a lakóhelyi szegregáció mellett a munkahelyi, esetleg egyéb informális dimenzióban megnyilvánuló elkülönülésre irányulnának) tovább árnyalhatják a fent bemutatott kezdeti lépések eredményeit.

Felhasznált irodalom

- Amzi-Erdoğdular, Leyla: *Afterlife of Empire. Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*. Doctoral dissertation. Columbia University, 2013. Online: <https://doi.org/10.7916/D8N01DR4>
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, Verso, 1983.
- Asbóth, János: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina with an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folk Lore, and Social Life of the People*. London, Sonnenschein, 1890.
- Balić, Smail: Das Bosniakentum als Nationales Bekenntnis. *Österreichische Osthefte*, 33. (1991), 2. 345–357.
- Balić, Smail: Die Bosniaken. In Eggert Hardten – André Stanisavljević – Dimitris Tsakiris (szerk.): *Der Balkan in Europa*. Berlin, Peter Lang, 1996. 63–75.
- Berki, Márton: Return to the Road of Capitalism: Recapitulating the Post-Socialist Urban Transition. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63. (2014), 3. 319–334. Online: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.63.3.6>
- Bijedić, Elvira: *Der Bogomilenmythos. Eine umstrittene 'historische Unbekannte' als Identitätsquelle in der Nationsbildung der Bosniaken*. Phil. Diss. Heidelberg,

⁴² Dunja Melčić (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.

- Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 2009. Online: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/11438/1/Elvira_Diss_13_12_2010.pdf
- Bottlik Zsolt: Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia-Hercegovinában. *Földrajzi Közlemények*, 134. (2010), 4. 443–461.
- Büschendorf, Herbert: Kriegsfolgen und Wiederaufbau in Bosnien-Herzegowina. *Geographische Rundschau*, 52. (2000), 2. 55–62.
- Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. I–III. – Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudomány Intézet, 2012, 2014, 2016.
- Džaja, Srećko-Matko: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*. München, Oldenburg, 1984.
- Džaja, Srećko-Matko: Bosnien und Herzegowina. In Michael W. Weithmann (szerk.): *Der ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*. München, dtv, 1993. 149–175.
- Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 1. 27–60.
- Gentzik, Cristina: The Bridge of Mostar – A Controversial Symbol of Identity. *Euro-Facta*, 1. (2008), 1. 315–324.
- Grodach, Carl: Reconstituting Identity and History in Post-war Mostar, Bosnia-Herzegowina. *City – Analysis Of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 6. (2002), 1. 61–82. Online: <https://doi.org/10.1080/13604810220142844>
- Halilović, Senahid: Das Bosnische [Sprache]. In Uwe Heinrichs (szerk.): *Handbuch der Südosteuropa Linguistik. Slawische Studienbücher*. X. kötet. Wiesbaden, Hassarowitz, 1999. 413–428.
- Happel, Jörn – Christophe von Werdt: *Osteuropa kartiert – Mapping Eastern Europe*. Wien, LIT, 2010.
- Hobsbawm, Eric: *Nationen und Nationalismus, Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main, Campus, 1991.
- Ibrahimi, Nexhat: Islam's First Contacts with the Balkan Nations. *Zëri Islam*, 2009. augusztus 26. Online: www.zeriislam.com/artikulli.php?id=927
- Jordan, Peter: *Ethnische Struktur Südosteuropas um 1992*. Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 2015.
- Juhász József: Jugoszlávia 1945–2000. In Németh Imre (szerk.): *20. századi egyetemes történet. I. kötet – Európa*. Budapest, Osiris, 2005. 434–445.
- Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.

- Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, 2015.
- Kostof, Spiro: *The City Assembled. Elements of Urban Form Through History*. Boston, Little Brown, 1992.
- Kőszegi, Margit: Territorial Aspects of Population Decline in Bulgaria. In Gábor Demeter – Penka Peykovska (szerk.): *Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries. Hungarian and Bulgarian Approaches*. Auxiliary Historical Disciplines. VIII. kötet. Sofia–Budapest, Hungarian–Bulgarian Joint Academic History Commission, 2015. 381–395.
- Kőszegi Margit: A hazai Balkán-kép kialakulásának gyökerei. *Földrajzi Közlemények*, 141. (2017), 2. 179–184.
- Lajtai L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate*, 23. (2015), ősz. 115–147.
- Lopasić, Alexander: Islam in the Balkans. The Bosnian Case. In Celia Hawkesworth – Muriel Heppell – Harry Norris (szerk.): *Religious Quest and National Identity in the Balkans*. London, Palgrave Macmillan, 2001. 141–157.
- Lovrenović, Ivan: *A régi Bosznia*. Pozsony, Kalligram, 1995.
- Loza, Tihomir et al.: The Bridge over the River Neretva. *Transitions*, 2004. július 26. Online: <https://tol.org/client/article/12472-the-bridge-over-the-river-neretva.html>
- Luchetta, Andrea: *Mostar and the Loss of Its (Partial) Uniqueness: A History, 1990–2009*. Master thesis. Geneva, Graduate Institute of International and Development Studies, 2009.
- Malcolm, Noel: *Bosnia: A Short History*. London, Macmillan, 1994.
- Melčić, Dunja (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.
- Molnár Antal: A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában (13–17. század). *Limes*, 13. (2000), 2–3. 39–64.
- Moravánszky, Ákos: *Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867–1918*. Cambridge MA, MIT Press, 1998.
- Niemann, Patrick – Paul Reuber: Mostar als Experimentierfeld europäischer Entwicklungsinterventionen? Probleme und Schwierigkeiten in einer post-konfliktiven Region. *Europa Regional*, 23. (2015), 3. 122–137.
- Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007.

- Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Budapest, Osiris–Századvég, 1997.
- Pierce, Joseph – Mary Lawhon: Walking as Method. Toward Methodological Forthrightness and Comparability in Urban Geographical Research. *The Professional Geographer*, 67. (2015), 4. 655–662. Online: <https://doi.org/10.1080/00330124.2015.1059401>
- Ress Imre: Bosnyák nemzet – mítosz vagy valóság? *Korunk*, 5. (1994), 10. 70–75.
- Ress Imre: A bosnyák nemzettudat fejlődése. *Pro Minoritate*, 8. (2000), nyár. 67–82.
- Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetkonceptiója. *Limes*, 13. (2000), 2–3. 277–286.
- Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*. Budapest, ELTE Eötvös, 2004.
- Simmel, Georg: Soziologie des Raumes. In Georg Simmel: *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, [1903] 1992. 221–242.
- Steindorff, Ludwig: Bosnien Herzegowina: Geschichte der äußeren und inneren Grenzen. In Cay Lienau (szerk.): *Raumstrukturen und Grenzen*. München, Südosteuropa Gesellschaft, 2001. 137–156.
- Steindorff, Ludwig: Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa – Einleitung. In Cay Lienau – Ludwig Steindorff (szerk.): *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27. 11. 1998*. Südosteuropa-Studien 64. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 2000. 11–17.
- Sugar, Peter F: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina: 1878–1918*. Seattle, University of Washington Press, 1964.
- Sýkora, Luděk: Post-Socialist Cities. In Rob Kitchin – Nigel Thrift (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. VIII. kötet. Oxford, Elsevier, 2009. 387–395.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359.
- Vetters, Larissa: The Power of Administrative Categories. Emerging Notions of Citizenship in the Divided City of Mostar. *Ethnopolitics*, 6. (2007), 2. 187–209. Online: <https://doi.org/10.1080/17449050701345009>
- Voss, Christian: Die slawischsprachige Balkanmuslime: kulturelle Identitäten und Sprachideologien. *Südosteuropa Mitteilungen*, 46. (2006), 2. 56–69.
- Yarwood, John: *Rebuilding Mostar. Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool, Liverpool University Press, 1999. Online: <https://doi.org/10.5949/UPO9781846313905>

One may observe physical segregation based on ethnic differences in a number of urban settlements in East Central Europe. The cityscape of newly divided cities may be read as the reflection of ethnic segregation and every division is the consequence of conflict. In the area of the former Yugoslavia, the wars of the 1990s increased the separation of

the various ethnic groups. This triggered parallel structures in public administration and appears in the symbolic use of urban spaces. What are the roots of the differences and the conflicts among the different cultural and religious groups? We study these problems from the point of view of geography in the light of the case study of Mostar.

Some level of segregation had been present before 1990 and the socialist regime could not erase this, even as it was part of the official ideology. The war in the 1990s created a deep trench among the different cultural and ethnic communities that formed in the city through its history. Symbolic aspects of urban spaces and the way inhabitants use these spaces reflect the cleavages.
